

Lexiconului a fost introdus în bibliografie, fișat și folosit și constituie, o sursă prețioasă pentru prime atestări.

În *Note și comentarii*, Gh. Chivu, care s-a ocupat de editarea părții lingvistice și istorice, oferă informații competente în legătură cu alte dicționare pe care Budai-Deleanu intenționa să le redacteze: dicționarul german-român, care urma să fie partea a doua a *Lexiconului român-german*, un dicționar latin-român, un *Lexicon pentru cărturari*, care ar fi cuprins neologisme, și altele.

În capitolul scrierilor lingvistice se află incluse, deși ar fi fost mai potrivită o secțiune de *Corespondență*, care însă trebuia neapărat îmbogățită, două scrisori adresate Tipografiei Regale de la Buda, în încercarea tipăririi *Lexiconului*, numit aici *Dicționarul românesc*.

Scrierile istorice publicate în volum încep cu memoriul *Scurte observații asupra Bucovinei*, redactat în germană, publicat prima dată și tradus de G. Bogdan-Duică. Prezintă date semnificative despre istoria, geografia, economia și populația din această regiune, parte a Moldovei de Sus, cedată de turci austriecilor, și Budai-Deleanu face o critică aspră la adresa corupției și a nedreptăților comise, sub protecția legii, în acest colț marginal al Imperiului.

În principala sa operă istorică scrisă în latină, *Despre originile popoarelor din Transilvania*, este preocupat, ca și ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, de problemele majore ale românilor din Transilvania.

Ultima secțiune a volumului grupează traduceri, începând cu fragmentul din piesa *Temistocle* de Pietro Metastasio, păstrat în manuscris, precum și fragmente din tipărituri, volumașe cu subiect didactic, juridic, sau sfaturi pentru cultivatorii de tutun. Toate, însoțite de informații de ordin istoric, de note și comentarii documentate, temeinice, amănunțite, de mare competență. Volumul se încheie cu *Repere critice*, alese cu pricepere și deplină cunoaștere a autorilor selecționați. Ar fi fost foarte util un indice de nume.

Un volum cu adevărat necesar pentru ca cititorul de astăzi să cunoască „dimensiunile reale ale unui autor de anvergura marelui învățat ardelean”, o ediție critică de mare ținută filologică, care ne descoperă portretul spiritual al acestui erudit, poet și patriot, prodigios cărturar și gânditor iluminist.

IOANA ANGHEL

Institutul de Lingvistică și Istorie Literară

„Sextil Pușcariu”

400165 Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță, 21

CRISTINA-IOANA DIMA, *Apocalipsul Maicii Domnului. Versiuni românești din secolele al XVI-lea–al XIX-lea*. Studiu monografic, ediție și glosar, București, Editura Academiei Române, 2012, 330 p.

Prin volumul *Apocalipsul Maicii Domnului. Versiuni românești din secolele al XVI-lea–al XIX-lea*, Cristina-Ioana Dima continuă direcția de cercetare deschisă în literatura de specialitate de studiile lui B. P. Hasdeu și M. Gaster. Este vorba despre cercetarea cârților populare, care s-a bucurat de interesul cărturarilor români începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul unei revalorizări a culturii poporului, în general, concretizată printr-o atenție din ce în ce mai mare acordată limbii vorbite, folclorului, credințelor și obiceiurilor populare, precum și literaturii care a circulat sub forma acestor scrieri.

Apocalipsul Maicii Domnului este un apocrif construit pe o narațiune simplă, care redă călătoria Fecioarei Maria în locurile destinate păcătoșilor în Lumea de Dincolo. Astfel, textele relatează

că, vrând să afle care sunt pedepsele la care sunt supuși păcătoșii pe Cealaltă Lume, Maica Domnului urcă pe munte și-l roagă pe fiul său să-i arate locurile destinate chinurilor veșnice. Acesta îl trimite pe Arhanghelul Gavril împreună cu o ceată de patru sute de îngeri, care o vor purta pe Fecioara Maria pe aripile lor pe tot parcursul călătoriei. Este redat apoi, cu lux de amănunte, inventarul tuturor păcatelor și al chinurilor iadului. Astfel, pe măsură ce vizitatorii trec de la un loc al torturii la altul, Maica Domnului îl întreabă pe Arhanghelul Mihail care este păcatul de care se fac vinovați cei care îndură supliciiul respectiv, iar Arhanghelul îi răspunde. La final, Maica Domnului cere fiului său indulgență pentru toți păcătoșii sau, în unele versiuni, doar pentru creștini. Prima ei rugămintă este refuzată, însă, după ce „personaje emblematice” din Biblie și figuri importante ale hagiografiei creștine se roagă alături de Sfânta Maria, păcătoșii beneficiază de o perioadă de timp, începând cu Duminica Învierii, în care muncile vor înceta, iar ei vor putea vedea fața lui Dumnezeu.

Autoarea face o reconstituire detaliată a traseului pe care *Apocalipsa Maicii Domnului* l-a avut în cultura română, urmărind modificările apărute în texte, de la o versiune la alta. Este analizat, de asemenea, felul în care poporul și-a apropiat această carte, după intrarea ei în cultura română în secolul al XVI-lea, modul în care a tălmăcit-o și a pus-o în acord cu propria-i gândire, spiritualitate și sensibilitate. Autoarea face o evaluare a versiunilor tipărite, observând că doar în perioada dintre 1945 și 1989 cartea populară nu a fost editată. Ea a revenit, însă, în diferite ediții, în perioada post-comunistă și a intrat, totodată, în mediul on-line. Referitor la rolul textului cărții de-a lungul epocilor istorice, autoarea observă că „în secolul al XVII-lea preoții îl foloseau ca pe un instrument de persuasiune pentru păturile de jos ale populației, în secolul al XVIII-lea târgoveții îl copiau ca pe o amuletă, în secolul al XIX-lea avea aceeași funcție în forma sa tipărită” și se întreabă ce resort al imaginarului colectiv ar putea asigura succesul cărții populare în mediul on-line (p. 197).

Scopul mărturisit al Cristinei-Ioana Dima este acela de a prezenta, sistematiza și clasifica cele peste nouăzeci de versiuni românești ale cărții populare care ni s-au păstrat. Volumul cuprinde, practic, două părți, care nu sunt semnalate ca atare, și este însoțit de câteva anexe. Prima parte cuprinde studiul monografic al cărții populare, necesar atât editorului, pentru a selecta, în vederea publicării, acele texte care au relevanță, cât și cercetătorului, pentru a reconstitui circulația manuscrisului în spațiul românesc. Partea a doua a cărții se constituie într-o ediție de texte, în care sunt transcrise cu fidelitate nouă versiuni ale *Apocalipsei Maicii Domnului*, și se încheie cu unsprezece facsimile.

Cercetarea întreprinsă de autoare este de o mare complexitate, accentul fiind pus pe studiul filologic și lingvistic, dar urmărind deopotrivă aspecte social-istorice care au determinat circulația *Apocalipsului Maicii Domnului* în spațiul cultural românesc. Demersul este cu atât mai lăudabil cu cât este unul de pionierat. În cultura românească apocriful nu a beneficiat până acum de atenția specialiștilor, care s-au mulțumit prin a-l menționa, fără a se opri asupra sa. Nici pentru celelalte culturi în care acest text a circulat nu există asemenea studii monografice complexe, de aceea lucrarea Cristinei-Ioana Dima poate constitui un exemplu și un punct de pornire în sistematizarea materialului pentru *Apocalipsul Maicii Domnului* din manuscrisele slavone și grecești.

Volumul începe prin discutarea originii textului apocrif, aspect care a generat, de-a lungul timpului, dezbateri care sunt consemnate cu meticulozitate. Un întreg subcapitol este dedicat acestui aspect, autoarea demonstrând nu doar o foarte bună cunoaștere a bibliografiei românești și a celei străine, ci și o capacitate aparte de a observa cele mai subtile aspecte și de a conduce, persuasiv, firul analizei înspre concluzii pertinente. Cu privire la originea *Apocalipsei Maicii Domnului*, două aspecte s-au dovedit a necesita o reevaluare: dacă versiunile românești au o origine bogomilică și dacă există vreo legătură de filiație între *Apocalipsul Maicii Domnului* și *Apocalipsul lui Pavel*.

În cultura română, cel care a exprimat implicit ideea originii bogomilice a textului *Apocalipsei Maicii Domnului* a fost B. P. Hasdeu (1879). Acesta credea în ideea după care copistul trebuie să fi fost adept al doctrinei dualiste. La rândul lor, M. Gaster (1883) și Lazăr Șăineanu (1895) au susținut originea bogomilică a acestei cărți populare. N. Cartoian (1929), dimpotrivă, a adus argumente că, în cultura română, *Apocalipsul Maicii Domnului* este traducerea unui cleric ortodox și nu are nicio legătură cu erezia bogomilică. În sprijinul afirmației sale, aduce o serie de elemente de conținut, cum ar fi ideea că trupul omului este creația lui Dumnezeu, cultul pentru Fecioara Maria sau considerarea căsătoriei drept o taină. Pe aceeași direcție deschisă de Nicolae Cartoian, Ion Gheție și

Al. Mareș exprimă, la rândul lor, în sinteza privind originile scrisului în limba română, ideea că acest text a intrat în cultura română prin intermediul unui reprezentant al clerului, fiind tradusă de către un preot sau călugăr ortodox din sudul Transilvaniei sau din Țara Românească.

Cristina-Ioana Dima face o analiză pertinentă a opiniilor din literatura de specialitate dedicate originii acestui apocrif, precum și a lucrărilor care ating doar tangențial acest aspect, concluzionând că între *Apocalipsa Maicii Domnului* și doctrina bogomilică nu există nicio legătură directă sau indirectă. Privitor la filiația existentă între *Apocalipsul Maicii Domnului* și *Apocalipsul lui Pavel*, autoarea urmărește, în mod critic, modul cum se articulează aceste teorii și formulează o concluzie ce decurge firesc din logica argumentației. Teoria tradițională, la care a aderat și I. P. Culianu pe urmele Marthei Himmelfarb, este aceea că *Apocalipsul Maicii Domnului* s-a dezvoltat din *Apocalipsul lui Pavel* care, la rândul său, își are originea în apocalipsele iudaice. Între cele două texte apocaliptice există câteva deosebiri esențiale care vor potența concluziile Cristinei-Ioana Dima. Astfel, dacă *Apocalipsul lui Pavel* „intenționa să pună în relief «contrastul dintre cele două tărâmură în care se zbate sufletul omenesc după moarte [...]», *Călătoria Maicii Domnului la Iad* se rezumă la prezentarea muncilor infernului” (p. 12). De asemenea, textul apocaliptic în care personajul este Apostolul Pavel vorbește despre inițierea acestuia în cunoașterea tainelor cerului și ale pământului, pe când cel care o are ca personaj pe Fecioara Maria nu face referire la o asemenea inițiere. Un aspect esențial în economia discuției de față îl constituie faptul că apocrifele care au ca temă centrală călătoria Maicii Domnului la iad au cunoscut mai multe variante în spații culturale diferite. Richard Bauckham a identificat patru tipuri: *Apocalipsul grecesc*, *Apocalipsul Adormirii Maicii Domnului*, *Apocalipsul etiopian* și *Apocalipsul celor șase cărți* (p. 13). Primele două dintre acestea conțin descrierea iadului și episodul rugăciunii adresate de către Maica Domnului fiului său, Iisus, pentru ca sufletele aflate în chinuri să beneficieze de un timp de răgaz pe parcursul îndeplinirii pedepsei. În celelalte două tipuri aspectul care face obiectul cărții analizate este doar un fragment al textului care, în întregul său, este mult mai complex. Acesta este un aspect esențial în dezbateră privind filiația apocrifului, autoarea sugerând, alături de S. Mimouni, posibilitatea ca apocalipsul paulin să aibă la origine *Apocalipsul Maicii Domnului*, fiind o prelucrare ulterioară a acestuia.

Cât privește versiunile răspândite în spațiul românesc, Cristina-Ioana Dima consideră, pe baza analizei celor nouăzeci și unu de manuscrise, că toate aparțin subtipului grecesc și că, fiind cea mai recentă variantă a apocrifului, ar putea să aibă la bază *Apocalipsul lui Pavel*. Elementul esențial al manuscriselor românești îl constituie episodul călătoriei la iad, de aceea ea consideră că ar fi oportun ca, în cultura română, să se folosească titlul *Călătoria Maicii Domnului la iad*. Fragmentul privind călătoria la iad a fost preluat după episodul călătoriei Apostolului Pavel în Lumea de Dincolo, iar fragmentul rugăciunii adresate de Maica Domnului fiului său, individual sau împreună cu alți sfinți, cu scopul de a obține un timp de odihnă pentru cei care sunt chinuți în iad, a fost alipit. Acesta este, de altfel, și fragmentul cel mai supus modificărilor. Uneori el poate să lipsească din textul manuscriselor, alteleori se referă la faptul că răgazul primit de păcătoși este nesfârșit. Autoarea îl consideră drept „unul dintre punctele cele mai importante din istoria și evoluția textului” (p. 14–15). În spațiul românesc, ideea timpului privilegiat de care beneficiază păcătoșii aflați în iad s-a articulat deopotrivă pe cultura religioasă, oficială, cât și pe cea populară. Acesta este motivul schimbărilor operate în textul manuscrisului: din dorința de a pune cartea populară în acord cu credințele existente în popor, cei care traduceau sau copiau textul schimbau, introduceau sau omiteau anumite fragmente.

Studiul monografic al Cristinei-Ioana Dima se axează, în continuare, pe analiza redacțiilor românești ale textului. Examinând unele metode de lucru propuse de Emil Turdeanu, Demostene Russo, Ion Gheție, Al. Mareș și Mihai Moraru, autoarea ajunge la concluzia că diferite versiuni ale cărților populare pot fi clasificate după criteriul „extra sau infratextuale” și că „analiza aspectelor distinctive și similare nu trebuie să aibă drept scop doar împărțirea versiunilor în diferite clase, ci trebuie să contureze o dinamică a transformărilor suferite de o anumită carte populară, în cursul difuzării sale manuscrise sau tipărite” (p. 26–27). Elementele relevante pentru clasificarea versiunilor *Apocalipsei Maicii Domnului* se află la începutul și la sfârșitul acestora. Autoarea pornește de la premisa că toate versiunile se încadrează într-o schemă narativă a traseului ce cuprinde trei etape:

proba inițiativă, ciclul încercărilor și biruința eroului. În funcție de modul în care se organizează schema narativă, există trei redacții diferite pentru textele *Apocalipsei Maicii Domnului*.

O primă redacție, numită **Redacția A: Călătoria Maicii Domnului la iad**, conține mai multe motive pe care se construiește finalul. Textele aparținând acestei redacții pot fi clasificate în trei subtipuri. Un subtip este cel în care Dumnezeu oferă păcătoșilor un timp în care chinurile încetează, numit **Subtipul Răgazului**. În unele versiuni ale apocrifului, perioada de timp în care chinurile încetează este între Paști și Duminica Tuturor Sfinților, în altele, între Paști și Rusalii, versiunile acestui subtip împărțindu-se în două familii de texte: **Familia Paști – Duminica Tuturor Sfinților** și **Familia Paști – Rusalii**. Cel de-al doilea este **Subtipul Condamnării pentru totdeauna a păcătoșilor**, clasificat, la rândul său, în: **Familia Rugăciunea Maicii Domnului** și **Familia Fără rugăciunea Maicii Domnului**, clasificare făcută după cum în conținutul textului se face sau nu referire la faptul că Maica Domnului se roagă pentru a obține o perioadă în care chinurile la care sunt supuși păcătoșii vor înceta. Al treilea subtip de versiuni cuprinde texte în care se vorbește despre faptul că păcătoșii sunt definitiv iertați pentru păcatele făcute, acesta fiind **Subtipul Iertării pentru totdeauna a păcătoșilor**.

A doua redacție a fost semnalată pentru prima dată de către Nicolae Cartoian și cuprinde un fragment ce descrie bucuria celor care se află în rai. Acest fragment este evident disproporționat în comparație cu ampla descriere a iadului cu pedepsele lui și este considerat a fi o completare târzie în textul cărții populare, nefiind identificat în manuscrisele românești decât în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Versiunile care conțin, conform schemei narrative, și descrierea raiului aparțin **Redacției B: Călătoria Maicii Domnului la iad și la rai**. Versiunile încadrabile acestei redacții conțin câteva motive care grupează textele în familii. Unul dintre motive se referă la un element topografic, muntele pe care urcă Maica Domnului pentru a cere să i se arate chinurile iadului. În funcție de acest element, versiunile cărții populare se împart în: **Familia Muntele Eleonului**, **Familia Muntele Sionului**, **Familia Muntele Măslinilor**. Un alt motiv care apare în unele texte ale cărții populare și care generează configurarea altei familii de versiuni a cărții populare, **Familia Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril**, se referă la faptul că, alături de Arhanghelul Mihail, rolul de călăuză a Maicii Domnului în călătoria sa revine și Arhanghelului Gavril. Un motiv aparte întâlnit în câteva versiuni care se încadrează **Redacției B** este cel referitor la descrierea chinurilor armenilor afurisiți, Cristina-Ioana Dima propunând ca aceste texte să fie incluse într-o familie aparte, **Familia Armenii cei afurisiți**. Schema narativă a traseului conține un motiv întâlnit doar în trei versiuni ale cărții populare, toate înregistrate în spațiul românesc. Este vorba despre faptul că schema călătoriei Maicii Domnului este inclusă în viziunea Sfântului Serafim, astfel configurându-se cea de-a treia redacție a cărții populare, **Redacția C: Viziunea Sfântului Serafim**.

Partea cea mai consistentă a lucrării o constituie studiul filologic al celor trei redacții ale cărții populare avute în vedere, cu toate subtipurile și familiile aferente. Este un studiu erudit, remarcabil prin multitudinea detaliilor, dar și prin disciplina științifică dovedită în așezarea lor într-un tablou coerent și convingător. În slujba demersului său, autoarea aduce bogate informații lingvistice, din domeniul dialectologiei istorice, al lexicologiei și al gramaticii (morfologie și sintactică), dar și informații istorice sau etnologice. Astfel, încercând datarea unui manuscris din **Redacția C: Viziunea Sfântului Serafim**, autoarea observă că în text se vorbește despre păcatul fumatului, ceea ce restrânge perioada din care textul ar putea data, întrucât în Tara Românească tutunul a fost cultivat de la începutul secolului al XVIII-lea, iar în Moldova, de unde provin și cele trei manuscrise încadrabile acestei redacții, începând cu secolul al XVII-lea.

Concluziile formulate după studiul filologic și lingvistic al fiecărei categorii de texte oferă o prezentare sintetică a caracteristicilor narrative care le reunesc în familia, subtipul sau redacția respectivă. Capitolul al IV-lea al studiului monografic se referă la *Difuzarea manuscriselor – răspândire, copii, receptare* și este însoțit de patru hărți, câte una pentru a arăta răspândirea geografică a fiecăreia dintre cele trei redacții, iar una pe care sunt marcate, cu simboluri distincte, textele provenind din perioade diferite de timp.

Cele nouă versiuni ale cărții populare editate în volumul de față, opt manuscrise și una tipărită, reprezintă cele mai vechi variante ale fiecărui subtip analizat. Această ediție asigură introducerea

cărții populare în circuitul de cercetare, lucrarea Cristinei-Ioana Dima devenind un instrument de lucru atât de necesar pentru istoria literaturii române vechi, dar și pentru științe conexe pentru care cunoașterea acestei cărți se dovedește benefică.

Anexele cărții se constituie în veritabile instrumente auxiliare de cercetare. Prima anexă, deosebit de utilă nu doar filologului, ci și antropologului, cercetătorului imaginarului, iconografului sau istoricului religiilor, cuprinde tabelele sinoptice care inventariază pedepsele și greșelile din opt versiuni ale *Călătoriei Maicii Domnului la iad*. Șase dintre aceste versiuni provin din spațiul românesc, una se referă la manuscrisul *Oxford Bod. Greek misc. 77*, aflat în biblioteca britanică, publicat de M. R. James, în 1899, când e însoțit și de traducerea engleză, iar ultimul tabel se referă la versiunea *Troice-Sergieva Lavra, Codex nr. 12, Leninbibliothek* (Moscova), în ediția lui Tihonravov. Fiecare tabel conține patru coloane: pe prima coloană este numărul curent, în a doua coloană sunt menționați păcătoșii după gen, etnie, religie și apartenența lor în rândul clerului (preoți, călugări, diaconi), în a treia coloană este precizat chinul la care sunt supuși păcătoșii, iar în cea de-a patra coloană sunt enumerate păcatele de care se fac vinovați. O altă anexă cuprinde *Indicele manuscriselor românești care conțin Călătoria Maicii Domnului la Iad*, ordonate cronologic, de la cel mai vechi cunoscut până la cel mai nou, iar la final cartea dispune de un glosar relevant pentru bagajul lexical al textului.

Autoarea reînvie parfumul arhaic așezat peste aceste manuscrise, sub semnul unui moto care avertizează asupra faptului că textul este monoton și, pe alocuri, puțin agreabil. Totuși, pentru cititorul dornic să afle amănunte interesante despre traseul și prefacerile pe care *Apocalipsul Maicii Domnului* l-a avut în cultura română, lectura cărții poate constitui o adevărată satisfacție intelectuală. Cititorul va afla, astfel, informații despre felul în care cartea populară a influențat cultura tradițională sau, mai degrabă, despre modul în care universul mentalitar românesc s-a răsfrânt asupra variantelor acestui text, punând-le în acord cu credințele și superstițiile poporului.

COSMINA-MARIA BERINDEI
Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
cosminamariaberindei@yahoo.com

ALEXANDRU GAFTON, *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, 392 p.

Prin durată, complexitate și impact, procesul de traducere a Bibliei în vernacularele multor popoare, adică în aproximativ opt sute de limbi dacă luăm în considerare estimarea avansată de Eugene A. Nida, Charles R. Taber (1982, p. 1), a constituit piatra unghiulară pe care s-a edificat calitatea de limbă de cultură a unora dintre idiomurile care au căpătat, ca urmare a traducerii textului sacru, atributul de „limbă a Bibliei” (Kowalská 2007, p. 52–64).

În spațiul românesc, procesul de traducere a Bibliei are o continuitate de aproape cinci secole, însă mecanismele de naturalizare a formelor și conținuturilor textului sacru au avut, de la o traducere la alta și de la o epocă la alta, resorturi ideologice și motivații culturale sensibil deosebite, astfel încât studiul traducerilor românești ale Bibliei – indiferent că se iau ca repere versiunile parțiale sau cele integrale – îi oferă cercetătorului prilejul de a contempla și evalua atât trăsăturile lingvistice ale textelor avute în atenție cât și împrejurările istorice în care acestea au fost elaborate și, dacă a fost cazul, au circulat. Nu este deci lipsit de importanță să notăm că specialistul interesat de istoria traducerilor